

Monika Wróblewska

Uniwersytet w Białymstoku [monika.wroblewska3@wp.pl]

ORCID ?

Twórcza resocjalizacja jako obszar transgresji potencjałów

Abstrakt: Opracowanie ma na celu udzielenie odpowiedzi na pytanie dotyczące obecności potencjału transgresji w twórczych działaniach resocjalizacyjnych. Analiza zagadnienia zawiera uwarunkowania rozwoju podmiotowego potencjału, charakterystykę jego ujawniania się i kreacji w działaniach twórczych w kontekście procesów resocjalizacyjnych. Istotę transgresji natomiast stanowi doświadczenie granicy i jej przekraczanie – przedstawione w koncepcji transgresyjnej Józefa Kozińskiego. Twórcza resocjalizacja jest w swojej istocie pozytywną zmianą człowieka nieprzystosowanego społecznie. Koncepcja transgresyjna, skoncentrowana na zmianie i rozwoju, ukazuje pozytywną wizję człowieka, podobnie jak w ujęciu twórczości. Twórcza resocjalizacja stanowi obszar transgresji potencjałów. Występuje w nim transgresja sprawcza. Twórczość wewnętrzną osoby nieprzystosowanej społecznie można uznać za transgresję osobistą i konstruktywną.

Słowa kluczowe: transgresja, potencjał, orientacja pozytywna, twórcza Resocjalizacja.

Współczesna myśl resocjalizacyjna coraz częściej odwołuje się do kierunków oddziaływań, w których centralną ideą staje się odwołanie do potencjałów jednostki, możliwości rozwijania jej zasobów, a nie wyłącznie redukcji deficytów, często stających się źródłem zaburzonego zachowania. Twórcza resocjalizacja poprzez swoje metody chce odnaleźć, rozwinąć i społecznie zaadaptować ludz-

kie potencjały. Generalnym celem twórczej resocjalizacji, sięgającej do dorobku teoretycznego i metodologicznego koncepcji interakcyjnych, oraz koncepcji kognitywnych jest doprowadzenie do zaistnienia i pomyślnego zakończenia dwóch procesów. Pierwszy polega na wzbudzaniu rozwoju strukturalnych czynników procesów twórczych i poznawczych jednostek nieprzystosowanych społecznie, drugi – na zmianie ich zewnętrznego wizerunku społecznego (Konopczyński 2006, 2009). Pomiędzy koncepcją twórczej resocjalizacji a tradycyjnie pojmowaną pedagogiką resocjalizacyjną istnieje różnica w zakresie przywoływanych kontekstów teoretycznych. Koncepcja twórczej resocjalizacji jako nowy i swoisty kierunek rozwoju teorii i praktyki resocjalizacyjnej, pojęcie to wiąże się z jednej strony z heurystyką, czyli interdyscyplinarną nauką zajmującą się metodologią twórczości, z drugiej zaś z pedagogiką resocjalizacyjną, a patrząc szerzej – z nauką o resocjalizacji. Oznacza to, że twórcza resocjalizacja czerpie swoje przesłanki teoretyczne zarówno z heurystycznych teorii dotyczących rozwoju twórczych metod rozwiązywania problemów, jak i z koncepcji antropologicznych, kognitywistycznych, interakcjonistycznych określających teoretyczne podstawy procesów resocjalizacji. Mamy zatem do czynienia z oglądem rzeczywistości resocjalizacyjnej z metodologicznej perspektywy twórczego, wewnętrznego i społecznego kreowania osób nieprzystosowanych społecznie, w miejsce perspektywy korygowania i usprawniania ich zaburzonych funkcji i struktur osobowych (Konopczyński 2012, 2018). Prezentowane opracowanie podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie: Czy twórcze działania resocjalizacyjne zawierają transgresyjny potencjał i jakie są możliwości jego rozwoju? Analiza zagadnienia zawiera uwarunkowania rozwoju podmiotowego potencjału, charakterystykę jego ujawniania się i kreacji w działaniach twórczych w kontekście procesów resocjalizacyjnych. Istotę transgresji natomiast stanowi doświadczenie granicy i jej przekraczanie – intencjonalne wychodzenie człowieka poza to czym jest i co posiada – przedstawione w koncepcji transgresyjnej Józefa Kozińskiego (Koziński 1985, 1987, 2001, 2009).

Uwarunkowania rozwoju podmiotowego potencjału

Celem wychowania resocjalizacyjnego jest całościowe ujęcie perspektywy rozwojowej człowieka nieprzystosowanego społecznie w jego wymiarach osobowych i pełnionych ról i to ujęcie jest podstawą oddziaływań pedagogicznych. Uczynienie człowieka z jednej strony podmiotem życia, a z drugiej przystosowywanie go do innych podmiotów (ludzi), sytuacji i zdarzeń jest zadaniem socjalizacyjnym. Celem tradycyjnego wychowania resocjalizacyjnego jest więc wspomaganie procesów socjalizacji, a tam, gdzie nie spełniają one swej roli lub socjalizacja przebiega nieprawidłowo, dokonywanie wychowawczych korekt, modelowań i uzupełnień (Konopczyński 2012). Efektywność resocjalizacji jest zdeterminowana różnymi czynnikami, jak kondycja biologiczna (wiek, płeć, stan zdrowia, wygląd, moto-

ryka), kondycja psychiczna, intelektualna, społeczna oraz kondycja ekonomiczna. Resocjalizacja zatem musi oznaczać socjoterapię przyczynową jako ten rodzaj oddziaływania, który ma szansę na ukształtowanie świadomej i utrwalonej postawy otwartej na niekonfliktowe, a przynajmniej na nienaruszające zasad prawnych, rozwiązywanie problemów życiowych (Hołyst 2017, s. 17). Koncepcja twórczej resocjalizacji wraz z bazą teoretyczną, metodologiczną i metodyczną uzupełnia dotychczasowe, tradycyjne rozumienie istoty wychowania resocjalizacyjnego o proces rozwijania i kreowania potencjałów, które nadają kierunek aktywności oraz kreują role społeczne¹. Efektem oddziaływań metod twórczej resocjalizacji są rozwinięte alternatywne aspekty tożsamościowe, kompetencje i umiejętności.

Idea aktywności własnej podmiotu uczestniczącego w swoim rozwoju wyrosła z dostrzeżenia wielowymiarowej, systemowej organizacji świata, której człowiek jest częścią, co spowodowało przyjęcie podejścia dynamicznego w analizie ludzkiego zachowania i rozwoju (Trempeła 2000, 2011; Pietrasiński 1987, Obuchowski 1985). Aktywność i podmiotowość jako wyznaczniki zmian rozwojowych, realizują się poprzez nabywanie kompetencji (zdolności) do sprawstwa i kierowania własnym rozwojem (Tyszkowa 1996, Jarymowicz 2008). Zakładając, że głównym kryterium rozwoju psychicznego przyjmuje się stopień przystosowania jednostki do aktualnych warunków życia rozróżnić należy przystosowanie *zewnętrzne* – do wymagań otaczającego świata oraz przystosowanie *wewnętrzne* – polegające na spełnianiu osobistych, samorealizacyjnych standardów. Proces przystosowania wewnętrznego nie następuje automatycznie i bezpośrednio po osiągnięciu przystosowania zewnętrznego, jako jego kontynuacja, lecz jest zjawiskiem specyficznym, względnie autonomicznym, wymagającym odrębnych warunków. O ile wskaźnikiem przystosowania zewnętrznego jest obserwowalna, obiektywna *skuteczność* pełnienia ról społecznych, o tyle przystosowanie wewnętrzne podlega przede wszystkim *subiektywnej* ocenie podmiotu, jest rozpoznawane i odczuwane jako harmonia w obrębie różnych obszarów życia psychicznego (myślenia, uczuć, działania) i różnych rodzajów aktywności, jako doświadczanie radości z zaangażowań, wreszcie – jako poczucie samospełnienia się i głębszego niż dotychczas sensu życia (Przetacznik-Gierowska, Tyszkowa 1996), W ujęciu potencjalności rozwój spotrzegany jest jako permanentne „wyłanianie się nowego”, jako przesuwaną się aktywna strefa najbliższego rozwoju. *Wewnętrzna* potencjalność podmiotu stanowi gotowość do wytwarzania „nowego”, umożliwiająca – we wspierającym otoczeniu – podejmowanie i realizowanie przez podmiot aktywności dotychczas niedostępnych. *Zewnętrzna* potencjalność podmiotu stanowi aktywne środowisko (aktywny kontekst) działań podmiotu. Składają się na nią te elementy, na które podmiot

.....

¹ Najciekawszym wyzwaniem dla współczesnej pedagogiki resocjalizacyjnej jest otwarte pytanie o pedagogikę resocjalizacyjną wobec (re)socjalizacji młodzieży – w aspekcie „rzeczywistości poszerzonej” – oraz o możliwości prowadzenia działań resocjalizacyjnych w cyberprzestrzeni (Konopczyński 2020).

jest wrażliwy. W ich bezpośredniej lub pośredniej obecności, podmiot przejawia gotowość (zdolność do...) przechodzenia do nowych form organizacji zachowania, konstruowania nowych lub modyfikowania posiadanych struktur i znaczeń. Składowe aktywne konteksty stanowią materialne, społeczne, motywacyjne i organizacyjne elementy sytuacji społecznych (Tyszkowa 1988, s. 47).

Orientacja podmiotowa stanowi poszukiwanie oraz badanie problemów poznawczych i ułatwianie rozwiązywania problemów praktycznych, wyrastających przed jednostką jako współtwórcą swej drogi życiowej i rozwoju. Celem orientacji podmiotowej jest tworzenie systemu wiedzy autokreacyjnej, wzbogacającej istniejącą wiedzę na temat rozwoju psychicznego człowieka o perspektywę poznawczą i pragmatyczną (Pietrasiniński 1988, s. 88–89). Otwartość poznawcza człowieka uobecnia się w działaniu opartym na wolnej woli, intencjonalności oraz potrzebie sprawczości i kreatywności. Obie te potrzeby mogą zaistnieć w procesie działań twórczych, które podejmuje praktyka resocjalizacyjna.

O ile stawianie pytań i poszukiwanie odpowiedzi uznać można za przejaw podmiotowości wewnętrznej, o tyle realne zaspokajanie ciekawości poznawczej, podejmowanie działań stanowiących odpowiedź na pojawiające się w umyśle człowieka pytania i wyzwania zaklasyfikować można do kategorii podmiotowości zewnętrznej. Tego rodzaju podmiotowość wyraża się w samourzeczywistnianiu osoby (Straś-Romanowska 2016, s. 18). Podmiotowość zewnętrzna, będąca przejawem intencjonalności człowieka, jego woli oraz potrzeby sprawczości, realizuje się osobliwie w działaniach transgresyjnych, twórczych, przekraczających horyzont zastanej rzeczywistości, zarówno realnej, jak i symbolicznej. Tego rodzaju aktywność może przybierać rozmaite formy, spośród których wyróżnić należy transgresję osobistą, ukierunkowaną na własną osobę, na osobiste cele – poznawcze, kompetencyjne, twórcze, wizerunkowe i inne, oraz transgresję społeczną czy historyczną, uobecniającą się w działaniach podejmowanych ze względu na interes innych ludzi czy dobro wspólnoty (Straś-Romanowska 2016, s.19).

Współcześnie wielu badaczy przychyła się do perspektywy pozytywnej w profilaktyce, czyli zorientowanej na to, co czyni jednostkę zdrową i społecznie bardziej przystosowaną (Opora 2009, Mudrecka 2015, Rubacha 2017).

Rozwijanie i kreacja potencjału w twórczych działaniach resocjalizacyjnych

W ujęciu humanistycznym twórczość stanowi wewnętrzną i indywidualną predyspozycję (zdolność, właściwość psychiczną) jednostki, zdolnej do realizowania swoich możliwości w procesie twórczym (Koestler 1964 za: Popek 2001, s. 14). Sensotwórcza aktywność człowieka wynika z indywidualnego sposobu rozumienia świata, a jej główna funkcja polega na twórczej adaptacji do przewidywanej przyszłości (Obuchowski 2000; 2002, Gołaszewska 1995). Kreatywność jako zespół

cech człowieka ujawnia się w wyniku podejmowania przez niego aktywności twórczej, a przejawia się w jakiejś formie obserwowalnego zachowania, polegającego na produkcji nowych i wartościowych wytworów przy czym wytworem może być niekiedy samo zachowanie (Nęcka 2001, s. 20).

Heurystyczny wymiar twórczej resocjalizacji nadaje jej rolę, jakiej do tej pory klasyczna pedagogika resocjalizacyjna nie pełniła. Rola ta, zgodnie z założeniami heurystyki² określa pedagogikę resocjalizacyjną jako naukę o kreowaniu skutecznych i twórczych sposobów rozwiązywania problemów i zmierzającą do rozwiązania najważniejszego z nich – wykreowania nowej tożsamości osoby nieprzystosowanej społecznie. Rola ta, zgodnie z założeniami heurystyki, określa pedagogikę resocjalizacyjną jako naukę o kreowaniu skutecznych i twórczych sposobów rozwiązywania problemów, zmierzającą do wykreowania nowych cech tożsamości osoby nieprzystosowanej społecznie. W tej perspektywie rozumowania twórcza resocjalizacja jest „twórczością stosowaną” (Nęcka 2005). Twórczość stosowana jest pewnego rodzaju postępowaniem mającym dwa podstawowe cele do spełnienia. Pierwszy z nich polega na rozwiązywaniu zadań problemowych za pomocą konkretnych metod i technik działania, drugi zaś na rozwijaniu twórczych zdolności i predyspozycji zarówno poszczególnych osób, jak i zespołów ludzkich. Proces twórczej resocjalizacji realizuje obydwie cele, kładąc nacisk na wymiar kreacji nowych parametrów tożsamości osób nieprzystosowanych społecznie. Materialne i społeczne efekty oddziaływań metod twórczej resocjalizacji stanowią konkretne wytwory, takie jak: namalowane obrazy, wykonane rzeźby, napisane opowiadania czy wiersze (materialne wytwory twórczości), jak i prezentacje teatralne, wykonywane utwory muzyczne czy realizowana aktywność sportowa (społeczne wytwory twórczości) (Konopczyński 2018, s. 68). Włączenie się w działania rozwijające strukturalne czynniki i mechanizmy procesów twórczych powoduje uzewnętrznianie się potencjałów wychowanków. Warto nadmienić, iż współczesne koncepcje „odmitologizują” spojrzenie na istotę twórczości i podkreślają „zwyczajność” twórczych operacji umysłowych w porównaniu z innymi procesami poznawczymi (Nęcka 1994, 2012). Myślenie i działalność twórcza w paradygmacie poznawczym traktowane są jak każdy inny rodzaj aktywności człowieka. W twórczości mają udział te same procesy (m.in. uwaga, pamięć, myślenie), które występują w innych formach aktywności, a tym, co pozwala odróżnić aktywność twórczą od innych form zachowania i działania, jest przede wszystkim swoistość celu stawianego sobie przez człowieka (Nęcka 1995). Umiejętnościami niezbędnymi w działaniu twórczym są m.in.: umiejętność przełamywania nawykowych sposobów percepcji sy-

.....

² Heurystyki to reguły, instrukcje bądź intuicje, które są mniej określone niż algorytmy; w przeciwieństwie do tamtych są zawodne, nigdy nie ma gwarancji, że za pomocą heurystyk – nawet tych najlepszych- człowiek osiągnie rozwiązanie zadania. Mają one jednak tę zaletę, że drastycznie redukują trudność zadania i niezbędny do jego rozwiązania wysiłek poznawczy. Heurystyczność procesu twórczego w dużej mierze decyduje o jego nieciągłości, intuicyjności i pewnej tajemniczości (Kozielecki 1992, s. 190).

tuacji zdaniowych; zdolność do poddawania w wątpliwość; umiejętność szybkiego i adekwatnego dostosowywania się do nowych sytuacji; umiejętność „próbowania inaczej”; umiejętność osvajania inności; zdolność do skutecznego posługiwania się intuicją; wykazanie się skutecznością (Góralski 1996, s. 15–16).

Działania twórcze w obszarze resocjalizacji w sposób zamierzony wywołują zarówno proces tworzenia, jak również kreowanie nowych (zmodyfikowanych) form zachowań, nadając im nowe znaczenie. Podjęcie działań twórczych wyzwala samodzielne myślenie i rozwiązywanie nieznanych problemów i zadań a przez to przekraczanie stanów aktualnych, uruchamiając przy tym wyobraźnię. W procesie twórczej resocjalizacji wychowankowie odnajdując i kreując swoje nowe wymiary osobowe i społeczne stają się twórcami samych siebie, nadając swojemu życiu inny wyraz i charakter. Istotne jest to, że w jej wyniku powstaje szansa stworzenia nowego wymiaru tożsamościowego³ człowieka nieprzystosowanego społecznie. Otwierają się nowe możliwości readaptacyjne, ujawnia gotowość do zmian – w kierunku wykreowania przyszłości. Dotyczy inicjowania procesu społecznego adaptowania własnych form aktywności, opartych na ujawnionych potencjałach. Szczególnie interesujące dla omawianej problematyki jest *autokreacyjne* rozumienie twórczości proponowane przez Ruth Richards w modelu twórczości życiowej codziennej. Twórczość życiowa (*lifetime creativity*) przejawia się we wszystkich dziedzinach życia i we wszystkich rodzajach codziennej aktywności w postaci wytworów, pomysłów, zachowań, sposobów rozwiązywania problemów, podejścia do pracy, do ludzi, do siebie. Twórczość codzienną należy rozumieć jako podmiotową kreatywność, pozwalającą uznać za twórcze każde rozwiązywanie zadania, które w minimalnym stopniu zmienia zastaną sytuację wewnętrzną lub zewnętrzną (Limont 2003, s. 18). Twórczość *codzienną* (*everyday creativity*) łączącą się z motywacją wzrostu i rozwoju oraz zdolnością człowieka do przetrwania w trudnych warunkach. Jest własnością niemal wszystkich ludzi, którzy szukają zadań rozwojowych i sensu życia. Stanowi zasób wspierający *dobrostan* ludzi (Richards 1990). Istnieją różne poziomy twórczości, w których mini twórczość jest zdolnością konstruowania osobistej wiedzy i rozumienia otaczającego świata, a twórczość przez małe „t” to dostrzeganie, nazywanie i rozwiązywanie problemów dnia codziennego oraz dokonywanie wyborów przybliżających do indywidualnych celów życiowych (Craft 2000). W związku z procesem tworzenia własnej drogi życiowej pozostaje aktualne istotne zagadnienie psychokreacjonizmu, które wywodzi się z orientacji humanistycznej i według którego każda jednostka jest potencjalnie twórcza (Kozielecki 2009).

.....

³ Nowy wymiar tożsamości spełniałby jej podstawowe funkcje: relacyjną, sprawstwa oraz uaktualnienia potencjalności. Należy podkreślić, iż funkcja tożsamości – uaktualnienia potencjalności łączy się z poprzednimi – chodzi w niej o wzrost poczucia adekwatności, współistniejący ze stymulowaniem motywacji do działania, pokonywania przeszkód, osiągania założonych celów. Rozwojowym efektem tej funkcji jest doświadczanie podmiotowości (za: Majczyna 2000, s. 35–50).

Pozytywna perspektywa rozwoju potencjału w kontekście twórczej resocjalizacji

Rozważania wokół tworzenia przestrzeni do uwalniania potencjału twórczego w działaniach resocjalizacyjnych prowadzi do konkluzji, iż resocjalizacja w swojej istocie jest *pozytywną zmianą* człowieka nieprzystosowanego społecznie – w wyniku metodycznie zaplanowanych oddziaływań, inicjujących jego rozwój osobowy i społeczny, dotychczas zablokowanego. W miejsce dotychczasowych sposobów korygowania (korekcji lub psychokorekcji) (eliminująco naprawcze podejście klasycznej pedagogiki resocjalizacyjnej – realizowana jest orientacja na *kreowanie pozytywnych potencjałów* człowieka nieprzystosowanego społecznie. Najważniejszy rezultat tych oddziaływań jest zatem następujący: *nowe kompetencje* poznawczo-osobowe pozwalają na rozwiązywanie sytuacji życiowych w sposób odmienny niż dotychczas.

Wydaje się, że odnajdywanie pozytywnej perspektywy w działaniach resocjalizacyjnych wpisuje się w szerszą dyskusję dotyczącą warunków skutecznej readaptacji oraz poszukiwania i charakterystyki najbardziej adaptacyjnych form psychospołecznego funkcjonowania człowieka⁴. Dynamicznie rozwijająca się psychologia pozytywna zaowocowała szeregiem koncepcji stanowiących dobre podstawy do badań nad najbardziej adaptacyjnymi formami psychospołecznego funkcjonowania (Seligman i Csikszentmihalyi 2000; Trzebińska 2008). Jedną z nich jest zaproponowana przez Giana Vittorio Caprarę (2009) koncepcja orientacji pozytywnej, definiowanej jako podstawowa cecha (w sensie stałej właściwości) osobowości odzwierciadlająca ogólną skłonność do odbierania doświadczeń życiowych z pozytywnym nastawieniem (za: Sobol-Kwapińska 2014, s. 77). Osoby o orientacji pozytywnej charakteryzują się utrwaloną tendencją do zauważania i przywiązywania wagi do pozytywnych aspektów samego siebie, własnych doświadczeń i możliwości kształtowania przyszłości.

Pozytywna orientacja jest to podstawowa tendencja do zauważania i przywiązywania wagi do pozytywnych aspektów życia, doświadczeń i samego siebie. Jest w znacznym stopniu odpowiedzialna za adaptacyjne funkcjonowanie, oznacza bowiem naturalną inklinację w kierunku korzystnej oceny samego siebie, wysokiej satysfakcji z życia i oceny szans realizacji. W kontekście rozważań dotyczących twórczych działań resocjalizacyjnych wydaje się, że pozytywność może sprawić, iż pojawi się – może jeszcze nie tendencja – ale zauważenie nowych doświadczeń i korzystnych zmian spowodowanych przez wychowanka. „Uwolnia” się zatem

.....

⁴ Inspiracją do poszukiwania orientacji pozytywnej była próba określenia zmiennych będących odwróceniem depresyjnej triady poznawczej zaproponowanej przez Becka (1967), na którą składają się negatywne przekonania o sobie, świecie i przyszłości.

przestrzeń do tworzenia (twórczości). Potwierdzono również związek orientacji pozytywnej z przekonaniem o własnej skuteczności. Przekonania te wpływają na poznawczy i emocjonalny komponent subiektywnego dobrostanu, to jest pozytywne myślenie i poczucie szczęścia. Pozytywne myślenie, inaczej orientacja pozytywna, koresponduje również z różnicą między pozytywnym i negatywnym afektem (Łaguna, Oleś, Filipiuk 2011, s. 48).

Pozytywna koncepcja człowieka i twórcza realizacja posiadanych zasobów przyczyniają się do poprawy jakości życia na co dzień – *dobrostanu* (Seligman 2005; Czapiński 2004; Trzebińska 2008; Carr 2009). W kontekście działań resocjalizacyjnych ważne jest przekonanie, będące głównym założeniem koncepcji pozytywnej, że taki sposób postrzeganie świata, siebie i przyszłości świadczy o podstawowej predyspozycji człowieka do radzenia sobie w życiu, pomimo przeciwności, problemów i porażek.

Pozytywna perspektywa zasobów człowieka i jakości jego życia – jako kontekst rozwoju – znajduje się również w autorskim modelu rozwoju twórczych kompetencji w dorosłości. Zamysł opracowania autorskiego modelu rozwoju twórczych kompetencji wyznaczała potrzeba syntezy dotychczasowych eksploracji związanych z mechanizmami ujawniania się twórczych zasobów człowieka na różnych etapach rozwoju. Konceptualizacja modelu jest wynikiem wieloletnich eksploracji poznawczych i empirycznych w interdyscyplinarnym obszarze rozwoju, twórczości i edukacji⁵. Koncepcja twórczych kompetencji wpisuje się w aktualnie konstruowaną *ideę pedagogiki pozytywnej (rozwoju)* – rozumianej jako dziedzina pedagogiki twórczości i zdolności, koncentrująca się na problemach zasobów i dobrostanu człowieka. Twórcy pomysłu wychodzą z założenia, że istnieje potrzeba wyrównania proporcji w badaniach empirycznych i rozważaniach teoretycznych pomiędzy

.....

⁵ Szerzej zagadnienie to prezentuję w pracach: Wróblewska 2015a; 2015b, 2015c; Wróblewska 2018; Wróblewska 2019a; 2019b. Koncepcja autorska twórczych kompetencji w dorosłości odwołuje się do paradygmatów: rozwojowo-humanistycznego, interakcyjnego i systemowego ujmowania twórczości, psychotransgresjonizmu oraz pozytywnej koncepcji zasobów i dobrostanu człowieka oraz jakości życia. Koncepcja ujmuje twórczość w kategoriach procesu (procesualny charakter rozumienia twórczości), wyrażonego w postawie twórczej i rozumianego w kontekście szerokim, zgodnie z ujęciem systemowym i z modelem interakcyjnym, jako wypadkową wzajemnych oddziaływań funkcji poznawczych i motywacyjno-emocjonalnych osobowości (Popek, 2001). Podmiotowa kompetencja twórcza stanowi jedną z tych zmiennych. Wyznacznikami twórczych kompetencji są podmiotowe cechy twórcze, ujęte jako postawa twórcza, wyrażają aktywne ustosunkowanie się do życia i otaczającego świata, którego wyrazem jest potrzeba poznawania, przeżywania oraz świadomego zmieniania zastanej rzeczywistości oraz własnego Ja (Popek 2001). Postawa twórcza, ujmowana jako zespół dyspozycji poznawczych, emocjonalno-motywacyjnych i behawioralnych, umożliwia jednostce reorganizowanie dotychczasowych doświadczeń, odkrywanie i konstruowanie dla niej nowych i wartościowych. Indywidualny kontekst ujmowania twórczych kompetencji tworzy doświadczenie życiowe (biograficzne). Twórcze kompetencje rozumiane jako zdolności i określone sprawności, pozwalają człowiekowi twórczo organizować i interpretować doświadczenie życiowe. Kompetencje twórcze w perspektywie transgresyjnej zawierają zdolności do transgresyjnych działań w sytuacjach zadaniowych i różnych dziedzinach życia ale także zdolności do poszerzania osobistych zasobów rozwojowych.

pedagogiką braku i niedostatku (kompensacji i deficytów) – a pedagogiką rozwoju i wzrostu. Postulowane jest większe skoncentrowanie uwagi na zdrowiu, zdolnościach, talencie, mądrości, twórczości oraz innych cnotach i zasobach rozwojowych człowieka, podobnie jak miało to miejsce w psychologii pozytywnej. Twórcy tej idei są przekonani, że przyszła pedagogika zajęta zdolnościami, kreatywnością i dobrym życiem wkrótce się rozwinie w nowy, ważny nurt naukowy współczesnej pedagogiki (Szmidt 2013).

Podmiotowe twórcze kompetencje i transgresję można również traktować jako istotne zasoby, które zapewniają sukces, innowacyjność i efektywność w działaniach podejmowanych w innych obszarach niż edukacja (inwestycyjnym, ekonomicznym, zarządzającym). Prowadzone przez autorkę analizy potwierdzają działanie specyficznego mechanizmu, który reguluje funkcjonowanie podmiotowych cech twórczych i zachowań transgresyjnych (Wróblewska 2015). Działania transgresyjne wskazują na aktywne negocjowanie między osobą a otoczeniem jej życia, które polega na intencjonalnym przekształcaniu celów i zadań życiowych w taki sposób, że są one możliwe do realizowania oraz niosą ze sobą wartość gratyfikacyjną dla samej jednostki. Kompetencje twórcze ukazane w perspektywie transgresyjnej koncepcji człowieka pozwalają na charakterystykę zachowań, w których przejawia on aktywne i intencjonalne zaangażowanie w zmiany, ich inicjowanie i kreowanie. Kluczem do sukcesu w realizacji planów osobistych, zawodowych i społecznych jest umiejętność wychodzenia poza codzienną aktywność, elastyczność oraz (pro)aktywność ukierunkowaną na zmiany (Wróblewska 2015). Potencjał podmiotowy i kompetencje stanowią istotne zasoby zapewniające efektywne radzenie sobie w sytuacjach społecznych i zawodowych oraz nowych modelach realizacji kariery (Wróblewska 2018; 2018).

Twórcza resocjalizacja jako obszar transgresji potencjałów

Istotą ekspansji „ku sobie” jest przejście od tego, co możliwe, do tego, co realne (Kozielecki 2001).

W ujęciu Józefa Kozieleckiego – twórcy koncepcji transgresyjnej człowieka – granica pełni dwie komplementarne funkcje. Z jednej strony, oddziela istniejący stan rzeczy od stanu antycypowanego. Dokonuje podziału całości na znane i nieznanne, określone i nieokreślone, zagospodarowane i niezagospodarowane przez człowieka. Wyznacza przestrzeń nieosiągalną, niedotkniętą, wyobrażoną, przewidywaną jedynie intuicyjnie. Z drugiej strony, ułatwia człowiekowi spostrzeżenie całości, motywuje do jej opanowania, zdobycia tego, co po drugiej stronie, a następnie redefinicji pełni doświadczenia w nowy i twórczy sposób (Kozielecki 2002). Adaptacyjny potencjał podmiotu oznacza dostosowanie działania do warunków wyznaczonych przez charakter otoczenia, natomiast transgresyjny potencjał podmiotu określa czy generowane przez jednostkę działania są podatne na

twórczą modyfikację. Transgresyjna aktywność człowieka ma głównie charakter adaptacyjny, służy przystosowywaniu się do niestabilnych warunków i wymagań otoczenia. Jej specyficzną funkcją jest jednak zmienianie otaczającego świata oraz własnej sytuacji w świecie. Mamy do czynienia wówczas z transgresją sprawczą o charakterze twórczym. Do typowych zachowań transgresyjnych pełniących funkcję adaptacyjną należą samokształcenie, zdobywanie wiedzy o świecie, nowych umiejętności. Transgresja twórcza natomiast wyraża się we wszelkich działaniach innowacyjnych, które mogą mieć charakter zarówno konstruktywny, jak i destruktywny. Na szczególną uwagę zasługują takie formy podmiotowości zewnętrznej, jak samostanowienie, samorealizacja i samokontrola, oparte na samopoznaniu, autorefleksji i poczuciu odpowiedzialności za własne życie. Osobista aktywność transgresyjna, zarówno wewnętrzna, jak i zewnętrzna, skutkuje rozwojem osobowym, wzmacnianiem poczucia własnej wartości oraz wzrostem poczucia godności, o ile samorozwój dotyczy również sfery moralnej (Straś-Romanowska 2016, s. 18–19).

Wydaje się, że podjęcie działań twórczych w resocjalizacji dowodzi, iż generowane przez jednostkę działania są podatne na twórczą modyfikację. Należałoby zatem rozważyć czy działania w obszarze twórczej resocjalizacji zawierają transgresyjny potencjał podmiotu.

W koncepcji transgresyjnej Józefa Kozińskiego istotę transgresji stanowi doświadczenie granicy i jej przekraczanie – intencjonalne wychodzenie człowieka poza to czym jest i co posiada (Koziński 1983, 1985, 1987). Teoria psychotransgresjonizmu ujmuje szersze znaczenie transgresji jako skoncentrowanej „na rozwoju” oraz „na zmianie i rozwoju” rozumianej jako działanie twórcze, innowacyjne i ekspansywne, zarówno indywidualne jak i zbiorowe, które przekracza dotychczasowe granice ludzkich osiągnięć. Wykonując je człowiek wychodzi poza swoje ograniczone możliwości, poza swoją niedoskonałość (...) i dzięki temu tworzy nowe wartości rozwija siebie (Koziński 2001, s. 20). Transgresyjną koncepcję człowieka, skoncentrowaną na zmianie i rozwoju, promuje nową jego wizję – podobnie jak w ujęciu twórczym – jako osoby aktywnej, twórczo przekształcającej otoczenie i samą siebie. Człowiek jest aktywnym sprawcą, zdolnym do myślenia i działania transgresyjnego. Budowanie tożsamości uwzględniającej specyfikę środowiska życia, treść i tempo społecznych przemian to jedna z głównych transgresji wewnętrznych naszych czasów (Koziński 2001, 2009). Koncepcja transgresyjna człowieka oparta jest przede wszystkim na działaniach celowych. Wyrażają się one w aktywnościach bezpośrednio regulujących zachowanie, decydując o tym, jakie sytuacje są dla jednostki mniej istotne, a jakie ważne (Koziński 1987). Podstawowym założeniem paradygmatu transgresjonizmu (jaki jest człowiek?) jest założenie *podmiotowości* (Koziński 2009). Zgodnie z nim człowiek jest podmiotem, bytem sprawczym, aktorem. Człowiek – sprawca charakteryzuje się wewnątrzsterownością. Działania transgresyjne stanowią aktywności ukierunkowane na zmiany. Podkreślając wątek indywidualny – najważniejsze w realizacji zachowań transgresyjnych jest przekroczenie osobistych możliwości (granic) w dowolnym

wymiarze funkcjonowania jednostki. Zgodnie z założeniem *pozytywności* psychotransgresjonizm nastawiony jest przede wszystkim na badanie mocnych stron, które dla człowieka są szczególnie ważne, jak zdrowie, autonomia, wartości osobiste i moralne (Kozielecki 2009). Perspektywa transgresyjna zakłada istnienie zdolności do transgresyjnych działań w sytuacjach zadaniowych i różnych dziedzinach życia ale także zdolności do poszerzania osobistych zasobów rozwojowych i przekraczanie granic własnych ograniczeń (Pufal-Struzik 2008; Giza 2008). Kompetencje twórcze ukazane w perspektywie transgresyjnej koncepcji człowieka pozwalają na charakterystykę zachowań, w których przejawia on aktywne i intencjonalne zaangażowanie w zmiany, ich inicjowanie i kreowanie⁶.

Czy twórcze działania resocjalizacyjne zawierają transgresyjny potencjał podmiotu i jakie są możliwości jego rozwoju?

Z koncepcji Kozieleckiego wynika, że właściwie każde działanie człowieka wiążące się z przekraczaniem granic własnych możliwości może być twórcze. Podjęcie działań twórczych w procesie resocjalizacji stanowi pewien specyficzny rodzaj postawy transgresyjnej, polegającej na przekraczaniu dotychczasowego sposobu percepcji i zachowania. Jak zostało dotychczas zaprezentowane działania twórcze w obszarze resocjalizacji w sposób zamierzony wywołują zarówno proces tworzenia, jak również kreowanie nowych (zmodyfikowanych) form zachowań, nadając im nowe znaczenie. Podjęcie działań twórczych wyzwala samodzielne myślenie i rozwiązywanie nieznanych problemów i zadań a przez to przekraczanie stanów aktualnych, uruchamiając przy tym wyobraźnię. Rezultat jest wynikiem samodzielnie podjętych działań. Stanowi on nową jakość w stosunku do dotychczasowych doświadczeń osobistych i społecznych. Wzbogaca poznanie (nowej) rzeczywistości oraz samego siebie. Istotne jest budowanie zaufania w kreatywne możliwości, otwarcie się na nowe formy działania, dialog z nowymi treściami, ale także emocjami i odczuciami. Zatem dzięki działaniom transgresyjnym możliwe staje się ponowne określenie siebie, zauważenie nowych perspektyw – najpierw w myśleniu i działaniu – a następnie w swoim życiu oraz czerpanie satysfakcji z podejmowanych aktywności.

Transgresja jako mechanizm rozwojowy implikuje, co istotne, motywację heterostatyczną, a więc zmierzającą ku nowym doświadczeniom, zachowaniom, preferencjom, stylowi życia. Tego typu motywacji towarzyszy zjawisko przesunięcia afektywnego, polegającego na wzroście emocji pozytywnych i zmniejszaniu emocji negatywnych w czasie czynności twórczych, odkrywania wartości i realizowania

⁶ Zagadnienie to zostało omówione w następujących opracowaniach autorskich: Wróblewska 2020, 2019; 2017.

zamierzonych celów (Kozielecki 1984). W działaniach transgresyjnych dominuje nadzieja⁷ – w czynnościach ochronnych szczególnie istotny jest lęk i emocje pochodne (Kozielecki 2006, s. 301).

Wychowanie resocjalizacyjne wpływa na dwa wymiary kształtowania parametrów tożsamościowych wychowanka: wymiaru wewnętrznego kreowania wychowanka poprzez rozwój jego potencjałów i wymiaru społecznego kreowania wychowanka poprzez prezentowanie jego twórczych dokonań. Tak rozumianą twórczość osoby nieprzystosowanej społecznie możemy nazwać twórczością resocjalizacyjną wewnętrzną i twórczością resocjalizacyjną zewnętrzną. Twórczość wewnętrzna to pozytywne zmiany dotyczące parametrów osobowych, natomiast twórczość zewnętrzna to społeczne rezultaty tych zmian. Odnosząc wymienione wymiary kreowania i twórczości – do koncepcji transgresyjnej człowieka – można przyjąć, że zachodzi tutaj przede wszystkim *twórcza* transgresja „*ku sobie*” albo *autokreacyjna*, która daje możliwość poznawania i odkrywania siebie. Pozwala również na wprowadzanie nowych i pozytywnych zmian w zachowaniu. Przy tego rodzaju transgresji zachodzi również przekraczanie możliwości na poziomie osobistym – w kierunku pozytywnym. Zatem twórczość wewnętrzną osoby nieprzystosowanej społecznie można uznać za transgresję osobistą i konstruktywną. Wymiar społecznego kreowania oraz twórczość resocjalizacyjną zewnętrzną prowadzi do transgresji społecznej („*ku innym*”).

Dokonywanie *transgresji osobistych* „*ku sobie*” (autotransgresja) polega na intencjonalnym rozwijaniu oraz przekraczaniu potencjałów, aby wzbogacać osobiste doświadczenie, wyjść poza dominujący styl życia, ograniczenia umysłowe, charakterologiczne czy wolicjonalne. Działania tego rodzaju można odnieść do samorozwoju, samodoskonalenia, autokreacji czy tworzenia siebie według własnego planu. Transgresja osobista sprawia, że mogą pojawić się zupełnie nowe, dotychczas nieznanne możliwości indywidualnego funkcjonowania jednostki przy wprowadzaniu zmian w jakiejś sferze. Są one przede wszystkim ważne i wartościowe z punktu widzenia danej osoby, a także służące jej lepszemu funkcjonowaniu. Zatem – zgodnie z przytoczonym uprzednio poglądem Kozieleckiego – istotą ekspansji „*ku sobie*” jest przejście od tego, *co możliwe*, do tego, *co realne*.

Istotą działań *ku sobie* jest autokreacja, rozwój kompetencji, uzdolnień i osobowości oraz wzbogacanie doświadczenia. Dzięki nim jednostka ma poczucie własnej skuteczności, traktuje trudne zadania jako wyzwanie, a w rezultacie dochodzi do osiągnięć. Jak stwierdza Anna Gałdowa – rozwój osobowy jest procesem wy-

.....

⁷ Nadzieja może determinować kierunek działań człowieka. Jest ona potrzebna wtedy, gdy realizowanym przez człowieka celom towarzyszy niepewność i pojawiają się bariery. Stanowi wielowymiarową strukturę poznawczą, której centralnym składnikiem jest przekonanie, że w przyszłości człowiek otrzyma dobro (osiągnie ważny cel) z określonym stopniem pewności, czyli z określonym prawdopodobieństwem. Jeżeli jest to rodzaj przekonania człowieka, że dzięki umiejętności wykonywania zadań i dzięki silnej motywacji, inicjującej i podtrzymującej działanie, osiągnie on doniosły cel – stanowi to rodzaj nadziei aktywnej (Kozielecki 2006, s.37).

zwalania się i porzucania starych sensów na rzecz sensów nowych, wyrażających głębsze i subiektywnie bardziej trafne rozumienie porządku świata oraz odnowy własnego życia (Gałdowa 1990). Treść prorozwojowych starań podmiotu najpełniej oddaje autokreacja – świadomego współformowania się jednostki poprzez uczenie się, działanie, refleksję, wybory życiowe otwierające nowe możliwości rozwoju (Pietrasiniński 1990).

Kreacja – Pozytywność – Transgresja jako potencjały rozwoju w kontekście twórczej resocjalizacji – refleksja końcowa

W twórczych działaniach resocjalizacyjnych dokonuje się rozwijanie i kreacja potencjału. Ukazane tworzenie przestrzeni w tych działaniach prowadzi do konkluzji, iż resocjalizacja w swojej istocie jest pozytywną zmianą człowieka nieprzystosowanego społecznie. Koncepcja transgresyjna człowieka, skoncentrowana na zmianie i rozwoju, ukazuje pozytywną wizję człowieka, podobnie jak w ujęciu twórczości, osobę aktywną, twórczo przekształcającą otoczenie i samą siebie. Twórcze działania resocjalizacyjne zawierają transgresyjny potencjał. Występuje w nich transgresja sprawcza o charakterze twórczym. Pojęcie „graniczności” w odniesieniu do doświadczenia człowieka, uznać można za obszar, który zawiera w sobie potencjał sensotwórczy, dający możliwość wielu różnych interpretacji. Jest to również potencjał heurystyczny⁸, otwarty na poszukiwanie nowych interpretacji. Granica zamyka i rozdziela, ale również otwiera nową perspektywę doświadczenia.

Abstract: Creative social rehabilitation as an area of otential transgression

The study aims to answer the question about the presence of the potential for transgression in creative social rehabilitation activities. The analysis of the issue includes the conditions for the development of subjective potential, the characteristics of its disclosure and creation in

⁸ Jednym z istotnych mechanizmów transgresji jest **heurystyka żagla**. Metoda ta wzmacnia i podtrzymuje nadzieję w zadaniu o wysokim stopniu niepewności, podobnie jak umiejętne sterowanie żaglem podczas silnego wiatru. Zawiera (...) proces formowania początkowej oceny prawdopodobieństwa jako normy założone, *implicite*, opartej na intuicji. Ocena ta jest podtrzymywana i wzmacniana na podstawie wielu innych wskaźników. Ponadto towarzyszyć jej mogą pozytywne emocje, wola, inklinacje poznawcze i nadzieja (Nosal, Kozielecki 2011, s. 27). Strategią rozwiązywania problemów transgresyjnych jest również **heurystyka tworzenia bąbli**. Stosuje się ją głównie w *świecie społecznym* i w działaniach politycznych na dużą skalę. W tego typu działaniach stosuje się strategię „tworzenia bąbli nowego w morzu starego”. „Bąble” stanowią skupiska ludzi o poglądach awangardowych, reformatorskich i innowacyjnych. Na początku stanowią one mniejszość, pod wpływem czasu następuje ich zjednoczenie. Pęcznieją, zajmując coraz większą powierzchnię „w morzu starego”(por. Kozielecki 2009, s. 338).

creative activities in the context of social rehabilitation processes. The essence of transgression is the experience of the border and its crossing – presented in Józef Koziński transgressive concept. Creative social rehabilitation is essentially a positive change in a socially maladjusted person. The transgressive concept, focused on change and development, shows a positive vision of man, just like in terms of creativity. Creative social rehabilitation is an area of potential transgression. There is causative transgression in it. The inner creativity of a socially maladjusted person can be considered a personal and constructive transgression.

Key words: transgression, potential, positive orientation, creative rehabilitation.

Bibliografia

- [1] Bartosz B., Keplinger A., Straś-Romanowska M. (red.) 2011, *Transgresje – Innowacje – Twórczość*, Wyd. UW, Wrocław.
- [2] Beck, A. T., 1967, *Depression: Clinical, experimental and theoretical aspects*, Hoeber, New York.
- [3] Caprara, G. V. 2009, *Positive orientation: Turning potentials into optimal functioning*, "The Bulletin of the European Health Psychologist", 11(3), 46–48.
- [4] Carr A., 2009, *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu i ludzkich siłach.*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań.
- [5] Craft A. 2000, *Creativity across the primary curriculum*, Continuum, London – New York.
- [6] Czapiński J., 2004, *Spotkanie dwóch tradycji: hedonizmu i eudajmonizmu*, [w:] *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka*, (red.) J. Czapiński, PWN, Warszawa.
- [7] Gałdowa A. 1990, *Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej*, „Przegląd Psychologiczny” 1, 13–27.
- [8] Giza T., 2008, *Procesy samokształtowania jako działania transgresyjne człowieka*, [w:] *O przekraczaniu granic własnych ograniczeń z perspektywy psychotransgresjonizmu*. I. Pufal-Struzik (red.), Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- [9] Gołaszewska M., 1995, *Na temat ens per se*, [w:] *Autokreacja człowieka – Między wolnością i zniewoleniem*, (red.) J. Pawlica, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [10] Góralski A., 1996, *Reguły treningu twórczości*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- [11] Hołyst, B., 2017, *Kryminologiczna ocena granic resocjalizacji*. [w:] *Resocjalizować, we współczesnej rzeczywistości społecznej? Ale jak?* [w:] (red.) T. Sołtysiak, M. Gołębowska, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz.
- [12] Jarymowicz M., 2008, *Psychologiczne podstawy podmiotowości. Szkice teoretyczne, studia empiryczne*, PWN, Warszawa.
- [13] Koestler A. 1964, *The Act of Creation*, London.
- [14] Konopczyński M., 2006, *Metody twórczej resocjalizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [15] Konopczyński M., 2009, *Współczesne kierunki zmian w teorii i praktyce resocjalizacyjnej. Twórcza resocjalizacja – od korekcji do rozwoju*, „Probacja” (1), 63–87.
- [16] Konopczyński M., 2018, *Pedagogika resocjalizacyjna – w kierunku twórczej resocjalizacji*, „Nauki o Wychowaniu. Studia interdyscyplinarne”, 1 (6), s. 67–75.

- [17] Konopczyński M., 2020, *Pedagogika resocjalizacyjna wobec (re)socjalizacji młodzieży w „rzeczywistości poszerzonej”*. Komentarz do zjawiska empatii i agresji w internetowej sieci, „Resocjalizacja Polska” 19, s.9–33.
- [18] Koziński J., 1983, *Działania transgresyjne: przekraczanie granic samego siebie*, „Przegląd Psychologiczny” nr 3, s.505–517.
- [19] Koziński J., 1984, *Potrzeba hubrystyczna a działania transgresyjne*, „Przegląd Psychologiczny”, 2, s. 321–337.
- [20] Koziński J., 1987, *Koncepcja transgresyjna człowieka. Analiza psychologiczna*, PWN, Warszawa.
- [21] Koziński J., 1992, *Twórczość i rozwiązywanie problemów*, [w:] *Psychologia i poznanie*, (red.) M. Materska, T. Tyszką, PWN, Warszawa.
- [22] Koziński J., 2002, *Transgresja i kultura*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- [23] Koziński J., 2006, *Psychologia nadziei*, Wydawnictwo akademickie „Żak”, Warszawa.
- [24] Koziński J., 2001, *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek psychologii*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- [25] Koziński J., 2009, *Psychotransgresjonizm – zarys nowego paradygmatu*. [w] *Nowe idee w psychologii*, (red.) J. Koziński, s. 330–347, GWP, Gdańsk.
- [26] Limont W., 2003, *Twórczość w aspekcie cyklu życia*, [w]: *Twórczość – wyzwanie XXI wieku*, (red.) E. Dombrowska i A. Niedźwiedzka, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [27] Łąguna, Oleś, P., Filipiuk, D., 2011, *Orientacja pozytywna i jej pomiar: Polska Adaptacja Skali Orientacji Pozytywnej*, „Studia Psychologiczne”, 49(4), 47–54.
- [28] Majczyna, M. 2000, *Podmiotowość a tożsamość*, [w:] *Tożsamość człowieka*, (red.) A. Gałdowa, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [29] Mudrecka I., 2015, *Zniekształcenia poznawcze i ich restrukturyzacja w procesie resocjalizacji młodzieży nieprzystosowanej społecznie*, „Resocjalizacja Polska”, nr 9, 13–25.
- [30] Nęcka E., 1994, *TROp. Twórcze rozwiązywanie problemów*, Oficyna wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [31] Nęcka E., 1995, *Proces twórczy i jego ograniczenia*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [32] Nęcka E., 2001, *Psychologia twórczości*, G W P, Gdańsk.
- [33] Nosal C., Koziński J., 2011, *Teoria transgresji po 30 latach: główne założenia, problemy i niektóre mechanizmy transgresji*, [w:] *Transgresje – Innowacje – Twórczość*, (red.) B. Bartosz, A., Keplinger, M. Straś-Romanowska, (red.);, Wrocław
- [34] Obuchowski K., 1985, *Adaptacja twórcza*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- [35] Obuchowski K., 2000, *Człowiek intencjonalny, czyli o tym, jak być sobą*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- [36] Obuchowski K., 2002, *Od przedmiotu do podmiotu*, Wydaw. Akademii Bydgoskiej, Bydgoszcz.
- [37] Opora R., 2009, *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w zakresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk
- [38] Pietrasieński Z., 1987, *Człowiek formowany jako podmiot rozwoju*, „Psychologia Wychowawcza” 3, s. 249–271.

- [39] Pietrasiński Z., 1988, *Rozwój z perspektywy jego podmiotu*, [w:] *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*. (red.) M. Tyszkowa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 80–118.
- [40] Pietrasiński Z., 1990, *Wiedza i „rola” autokreacyjna jednostki jako przedmiot rozwoju człowieka*, „Przegląd Psychologiczny” 35, 1, s.79–89.
- [41] Popek S., 2001, *Człowiek jako jednostka twórcza*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- [42] Przetacznik-Gierowska M., 1996, *Zasady i prawidłowości psychicznego rozwoju człowieka*. [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*. T. 1. *Zagadnienia ogólne*, (red.) M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [43] Pufal-Struzik I. (red.), 2008, *O przekraczaniu granic własnych ograniczeń z perspektywy psychotransgresjonizmu*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- [44] Richards R., 1900, *Everyday creativity, eminent creativity, and health*, „Creativity Research Journal”, vol. 3.
- [45] Rubacha K., 2017, *Metodologiczne parametry pedagogiki resocjalizacyjnej*, [w:] *Uwarunkowania i wielopłaszczyznowość badań nad resocjalizacją. Podstawy teoretyczne i metodologiczne*, (red.) M. H. Kowalczyk, M. Fopka-Kowalczyk, K. Rubacha, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s.129–139.
- [46] Seligman M., Csikszentmihalyi M., 2000, *Positive Psychology* “American Psychologist”, 55, 5–14.
- [47] Seligman M., 2005, *Prawdziwe szczęście. Psychologia pozytywna a urzeczywistnienie naszych możliwości trwałego spełnienia*, Media Rodzina, Poznań.
- [48] Sobol-Kwapińska M., 2014, *Orientacja pozytywna – koncepcje teoretyczne i przegląd badań*, „Studia Psychologiczne”, t. 52, z. 1, 77–90.
- [49] Straś-Romanowska M., 2016, *Podmiot osobowy w świecie współczesnym*, „Psychologia Rozwojowa”, tom 21, nr 2, s. 15–25.
- [50] Szmidt K., 2013, *Pedagogika pozytywna: twórczość – zdolności – mądrość zespolone*, [w:] *Zasoby twórcze człowieka. Wprowadzenie do pedagogiki pozytywnej*, (red.) Szmidt K.J., Modrzejewska – Świgulska M., Wydawnictwo UŁ., Łódź, s.14–28.
- [51] Trempała J., 2000, *Modele rozwoju psychicznego. Czas i zmiana*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- [52] Trempała J., 2011, *Mechanizmy zmiany rozwojowej*. [w:] *Psychologia rozwoju człowieka: podręcznik akademicki*, (red.) J. Trempała, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [53] Trzebińska E., 2008, *Psychologia pozytywna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- [54] Tyszkowa M., 1996, *Pojęcie rozwoju i zmiany rozwojowej*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*. (red.) M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [55] Wróblewska M. 2020, „*Granice i transgresje (w) edukacji?*”, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 3(39) (2020):203–215. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/lrp.2020.39.3.203-215>
- [56] Wróblewska M. 2019, *Człowiek – Sprawca transgresyjny. Podejście badawcze w aspekcie twórczym i biograficznym*, [w:] *W poszukiwaniu sensu istnienia. Od transgresji ku transcendencji?*, (red.) A. Ciążęła, S. Jaronowska, Wyd. APS, Warszawa, s. 155–177.
- [57] Wróblewska M., 2019, *Adaptacja proaktywna i twórcza w karierze w perspektywie całościowego uczenia się*, [w:] *Dobra edukacji i ich pedagogiczna eksploracja*, (red.) K. Wrońska, Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków;

- [58] Wróblewska M., 2019, *Uwarunkowania rozwoju kompetencji. O potrzebie łączenia paradygmatów badawczych*, [w:] *Podejścia metodologiczne w pedagogice. Koncepcje – Badania – Wyniki*, (red.) A. Budniak, M. Mnich, Wyd. Uniwersytet Śląski, Katowice.
- [59] Wróblewska M., 2018, *Expanding the Boundaries of Self: Self-Realization, Transgression, and Creative Competence*, „Rocznik Teologii Katolickiej” TXVII/2, s. 163–174;
- [60] Wróblewska M., 2017, *Transgresje w biograficznych doświadczeniach wybitnych pedagogów Marii Montessori i Janusza Korczaka*, „Podstawy Edukacji” Tom 10, *Graniczność, Pogranicze, Transgresja*, s.13–32. <http://dx.doi.org/10.16926/pe.2017.10.02> ISSN 2081-2264
- [61] Wróblewska M., 2015, *Kompetencje twórcze w dorosłości*, Trans Humana, Białystok, ss. 335.
- [62] Wróblewska M., 2015, *Mechanizmy rozwoju podmiotowych zasobów twórczych i transgresyjnych w dorosłości*. [w:] *Twórczość, kreatywność, innowacyjność. Wybrane zagadnienia* (red.) M. Kuśpit, A. Tychmanowicz, J. Zdybel, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- [63] Wróblewska M., 2015, *Czy twórcze kompetencje podnoszą jakość życia? Analiza uwarunkowań* [w:] *Twórczość codzienna jako aktywność całościowa człowieka*, (red.) J. Uszyńska-Jarmoc, B. Kunat, Stowarzyszenie Trans Humana, Polskie Stowarzyszenie Kreatywności, Białystok.